

РЕЦЕНЗІЯ

на дисертацію Козігори Марії Анатоліївни «Психологічні особливості прояву моральної травми під час воєнного конфлікту»

представлену на здобуття наукового ступеня доктора філософії з спеціальності 19.00.01 – загальна психологія; історія психології / 053 Психологія 05 Соціальні та поведінкові науки

В умовах військового конфлікту в Україні ризик отримати психотравму мають не тільки військові та безпосередні учасники бойових дій, але також і мирне населення всієї України, яке постійно перебуває під загрозою масованих ракетних обстрілів та атак з боку ворога. Стає очевидним, що проблеми та симптоми порушення психічного здоров'я не завжди вписуються в прототипні симптоми ПТСР. Адже отриманий негативний досвід може порушити глибоко укорінені моральні переконання та призвести до менш очікуваних та непередбачуваних реакції на травму, таких як почуття провини і сорому, що можна концептуалізувати як моральну травму. На сучасному етапі розвитку наукових досліджень щодо моральної травми не існує узгодженого розуміння моральної травми та її діагностичних критеріїв.

Отже, надзвичайно актуальним в цьому сенсі постає питання про створення нової парадигми наукового дослідження, яке могло б запропонувати системне наукове розуміння моральної травми не тільки військовослужбовців, але й мирного населення, що потерпає від війни, а також створення психологічного інструментарію діагностики, профілактики та зцілення моральної травми для різних груп населення. Фактично, дисертантка зробила таку спробу аналізу та узагальнення дефініції «моральна травма» у психологічному дискурсі та розглянула цей конструкт через призму дослідження особливостей його прояву у військовослужбовців та цивільного населення, адаптувавши та стандартизувавши шкалу моральної травми для української вибірки. Вважаю це дуже цінним, адже з одного боку, сьогодні практично не існує україномовного психодіагностичного інструментарію для дослідження проявів моральної травми, а з іншого боку, більшість проведених

досліджень зосереджується на одній вибірці, яка є вузькопрофільною і стосується, наприклад, поліцейських, журналістів, вчителів, медичних працівників тощо, і не передбачає порівняльного аналізу отриманих емпіричних даних серед різних груп населення.

Дана наукова робота є складником комплексної науково-дослідної теми «Моральна травма та моральне зцілення учасників бойових дій: нейрокогнітивні кореляти та психологічні інтервенції» (державний реєстраційний номер 0122U000945).

Обґрунтованою і логічною є структура дисертації, яка презентована вступом, трьома розділами, висновками до розділів, ґрунтовними загальними висновками, списком використаних джерел, змістовними додатками, що відповідає вимогам щодо дисертаційних досліджень на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Зміст кожного розділу підпорядковано меті та завданням дослідження, а підсумками є наукові висновки.

Вивчення тексту дисертації Марії Козігори та опублікованих праць дає підстави для висновку про те, що рецензована робота є результатом реального дослідження автором психологічних особливостей прояву моральної травми. Автор конкретизує об'єкт (моральна травма особистості), предмет (психологічні особливості прояву моральної травми під час воєнного конфлікту) і мету дослідження (теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження проявів моральної травми у військового та цивільного населення, а також розробка та впровадження експериментальних програм психологічної допомоги особам з моральною травмою), які відображають логіку теоретичного та експериментального розділів дисертації.

Теоретичний блок дисертації презентує теоретико-методологічний аналіз підходів до дослідження проблеми моральної травми особистості. Авторка визначає моральну травму як поняття, уведене до наукового обігу для опису когнітивно-емоційної реакції на порушення морального чи етичного кодексу людини та проводить глибокий аналіз понять моралі, моральної свідомості, моральних норм, переконань, принципів та цінностей з точки зору

філософії та психології, посилаючись на праці як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Логіка опису феноменології явища моральної травми також стосується визначення концептуальних меж поняття моральної травми у науковій літературі, після чого дисертанткою робиться висновок про те, що «моральна травма – це емоційний дистрес, який виникає після певних дій чи бездіяльності у потенційно морально травматичних ситуаціях внаслідок порушення внутрішніх переконань та моральних цінностей особистості». Імпонує уважність Марії Анатоліївни до опису особливостей прояву моральної травми та інших психологічних травм (травматичного стресу, бойової психічної травми, мультитравми, повторювальної травми та ПТСР) та їх порівняльний аналіз, який дозволяє поглибити концептуалізацію поняття моральної травми від інших релевантних конструктів. Авторкою подано концептуальну матрицю контекстів моральної травми у ситуаціях тривалого травматичного стресу у науковій літературі, де систематизовано основні дослідження та основні характеристики тривалого травматичного стресу у різних контекстах: військовому, техногенних та природних катастроф, домашнього насильства та пандемії.

У другому розділі дисертаційного дослідження, який присвячений емпіричному дослідженню особливостей проявів моральної травми у військовослужбовців та цивільного населення, авторкою представлено методологічне забезпечення дослідження моральної травми під час воєнного конфлікту. Окрему увагу дисертантка приділяє визначенню етичних дилем під час військового конфлікту (політичні ідеали vs реальний досвід; міфи та реальність війни; професійна роль vs організаційний процес; справедливий всесвіт vs світовий хаос; залишитись живим vs померти; військова моральність vs цивільна моральність; релігійна етика vs військова моральність), розуміння яких допомагає зрозуміти природу моральної травми. Методологія дослідження моральної травми в даній роботі ґрунтується на теоріях моральної самосвідомості L. Kohlberg, етичних дилем W. Fleming та теорії емоцій «турботи й піклування» в позитивній психології.

Авторка чітко розмежовує поняття моральної травми та морального дистресу, зазначаючи, що «моральна травма з'являється в ситуаціях, коли моральний дистрес триває протягом значного часу та призводить до емоційного дистресу, а також супроводжується серйозними проблемами психічного здоров'я.

Для емпіричного дослідження проявів моральної травми серед військовослужбовців та цивільного населення Марія Анатоліївна використала 6 психодіагностичних методик. Окремо дисертанткою було здійснено адаптацію україномовної версії шкали моральної травми «Moral Injury Symptoms Scale-Military Version-Short Form, MISS-M-SF» Н. Koenig. Опис процедури адаптації підтверджує еквівалентність перекладу та валідність психометричних показників україномовного варіанту методики та може використовуватись для вивчення особливостей прояву моральної травми як для військовослужбовців, так і для цивільного населення.

Вибірка дослідження склала 350 осіб військовослужбовців та 159 осіб цивільного населення. Інтерпретація отриманих емпіричних даних дозволила дисертантці виявити, що найвищі показники моральної травми спостерігаються у військових окремої механізованої бригади порівняно з нацгвардійцями та льотчиками. Порівняльний аналіз отриманих даних військових та цивільних дозволив Марії Анатоліївні визначити, що моральна травма у цивільного населення проявляється через труднощі з прощенням себе чи інших, втрату довіри до інших та втрату сенсу життя, а у військовослужбовців – через релігійну боротьбу, труднощі з прощенням себе або інших під час воєнних подій, втрату довіри до інших та релігійної віри.

Третій розділ дисертації присвячено опису програм групової психологічної допомоги населенню з моральною травмою та результатам впровадження цих програм. Марією Анатоліївною було проведено загалом 16 групових занять в онлайн формат, в яких взяли участь 10 осіб. За результатами пілотного впровадження тренінгової програми було створено онлайн ресурс самодопомоги «Дорога до себе», який має на меті роботу з моральною

травмою як військовослужбовців, так і цивільного населення. Результати впровадження ресурсу продемонстрували її ефективність на статистично значущому рівні. Окремо дисертанткою було підготовлено і впроваджено спецкурс «Моральна травма: діагностика та профілактика у майбутніх вчителів під час воєнного стану» для студентів 3-х курсів Луцького педагогічного коледжу.

Оцінюючи загалом високий теоретичний та методологічний рівень проведеного дослідження, зупинимося на таких питаннях, що видаються дискусійними чи викликають певні зауваження:

1. В підрозділі 1.1. авторка проводить розлогий теоретичний аналіз понять моралі та моральності з давніх часів до сучасних наукових поглядів, але сам підрозділ має назву «Теоретичний аналіз поняття моралі й моральності в *психологічній літературі*», яка звужує тим самим межі описаної феноменології означеного поняття.

2. Підрозділ 1.3. «Моральна травма та інші види психологічних травм: зіставний аналіз» присвячено визначенню відмінностей різних видів психологічних травм. Дисертантка описує моральну травму в контексті тривалого травматичного стресу в різних ситуаціях та для різних категорій населення. Тобто змістовно цей підрозділ більше стосується виокремлення контекстів моральної травми, а не як окремий вид психологічної травми. Тому, на нашу думку, дана назва підрозділу також не відповідає її змісту.

3. В цілому, на нашу думку, у теоретичному розділі бракує цілісної структурної моделі моральної травми, з описом основних компонентів з огляду на проведений ґрунтовний аналіз дефініції.

4. Підрозділ 2.1. «Методологічне забезпечення дослідження моральної травми під час воєнного конфлікту» також вимагає більш коректного формулювання та наповнення. По-перше, в обґрунтуванні методології дослідження авторка звужується до декількох теорій, що, на нашу думку, суттєво знижує загальнонаукову значущість та універсальність застосування отриманих даних. Адже поняття «методологічне забезпечення» насамперед

передбачає окреслення філософських положень та загальнонаукової методології, а не тільки методологічних досліджень в рамках вузьконаукової парадигми. По-друге, оскільки у підрозділі також описано перелік психодіагностичних методів дослідження моральної травми, було б більш логічно зазначити це у назві підрозділу: не тільки методологічне, але й методичне забезпечення емпіричного дослідження. Деякі формулювання викликають зауваження щодо некоректного вживання теормінології як от «етичні дилеми як методологічні засади» (с.84) або «методологічний аспект дослідження» (с.84) тощо. Нелогічним видається у цьому ж підрозділі опис депресії та її симптоматики, а також поняття резильєнтності – незрозуміло, яке це має відношення до методологічних засад дослідження?

5. Викликає питання окреслення та вибір емпіричних індикаторів Марією Анатоліївною та яким чином вони співвідносяться з теоретичними положеннями концептуалізації поняття моральної травми. Даний аспект, на нашу думку, потребує уточнення та більш чіткого обґрунтування.

6. У підрозділі 2.3, авторка наводить низку наукових результатів дослідження моральної травми інших авторів, тоді як логіка викладу матеріалу передбачає опис результатів власного емпіричного дослідження, проведеного авторкою. Рекомендовано перенести дійсно важливий огляд сучасних досліджень моральної травми до першого розділу дисертації.

7. Виявлено деяку невідповідність у цитуваннях та списку літератури, низку граматичних та стилістичних неточностей, оформленні літературних джерел відповідно до вимог (наприклад, джерело 27).

Наведені міркування та зауваження не виключають права автора дотримуватися власної позиції та не применшують загального позитивного враження від ознайомлення з дисертацією, а також не знижують наукової та практичної цінності представленої до захисту дисертаційної роботи.

Вищевикладене дозволяє констатувати, що дисертація Козігори М. А. «Психологічні особливості прояву моральної травми під час воєнного конфлікту» є самостійним науковим дослідженням. Основні результати

